

بررسی کتاب‌های چاپ سنگی مصور دوره قاجار*

دکتر عبدالمجید حسینی راد** - زهرا خان سالار***

تاریخ دریافت مقاله: ۸۲/۱۱/۲۷

تاریخ پذیرش نهایی: ۸۴/۷/۲

چکیده:

با انتشار کتاب‌های چاپ سنگی در دوران قاجار زندگی دوباره مصورسازی کتب ایرانی آغاز گردید. علی‌رغم این که مصورسازی کتاب‌های چاپ سنگی از نظر کیفیت تفاوت‌های قابل توجهی با نگارگری قدیم ایران داشت، اما با ادامه یافتن برخی سنت‌های کتاب‌آرایی و تاثیر پذیرفتن از هنر عامیانه و تأثیر متقابل بر آن، برخی سنت‌های کتاب‌آرایی ایران در شکل و محتوایی متفاوت، مجدداً احیا شد.

هدف مقاله حاضر معرفی ویژگی‌های ساختاری کتاب‌های چاپ سنگی مصور است و در این راستا با ارائه تاریخچه کوتاهی از صنعت چاپ و معرفی انواع مضامین کتب چاپ سنگی به بررسی فضای تصویری این نوع کتب می‌پردازد.

خصوصیات جلوه‌های تصویری این نُسَخ، اغلب ساختاری واحد را دنبال می‌کند. این ساختار تصویری که ریشه‌هایش گاه به دوران کهن باز می‌گردد، در مواقعی به مدد هنرهای عامیانه‌ای چون عیدی‌سازی و خیالی‌نگاری ارزش‌های تازه‌ای را در مصورسازی ارائه می‌دهد. یک بررسی کوتاه و اجمالی نشان می‌دهد که ساختار کتاب‌آرایی در کتب چاپ سنگی مبتنی بر حرکت‌های سنتی کتاب‌سازی ایرانی است و نحوه استفاده از عناصر بصری و سایر اصول از همان مبانی هنری دوره‌های قبل، نظیر استفاده از سطر، جدول‌کشی، کتابت و تصویر پیروی می‌کند.

واژه‌های کلیدی:

کتاب‌آرایی، قاجار، چاپخانه، چاپ سربی، چاپ سنگی، کتاب‌های مصور.

* مستخرج از پایان‌نامه کارشناسی ارشد با عنوان بررسی ساختار تصاویر کتابهای چاپ سنگی دوره قاجار.

** استادیار دانشکده هنرهای تجسمی، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران.

*** گروه هنرهای تجسمی، دانشکده هنر سوره، شیراز.

مقدمه

که دیگر به سفارش دربار انتشار نمی‌یافت، با بهایی مناسب در دسترس عموم قرار می‌گرفت.

امکانات چاپ به نوبه خود موجب برداشت‌های نوینی از هنر نقاشی شد. و باعث شد هنرمندان نقاش با گروه‌های کثیری از مردم ارتباط برقرار نمایند و آثار خود را در معرض نمایش عموم قرار دهند. به همین دلیل توجه به موضوعات مردم‌پسند و ارائه تصاویری که به لحاظ ساخت ساده و به لحاظ محتوی مردمی بود، رایج گردید.

با گسترش چاپ سنگی در ایران و بنیاد گذاری کارگاه‌های خصوصی به شمار نقاشان و خوشنویسان افزوده شد و تصویرگران این کتب با الهام از نقش‌های عامیانه، پرده‌های درویشی و نقاشی‌های پشت‌شیشه‌ای و تأثیرپذیری از طبیعت‌نگاری و شمایل‌نگاری دوران زند و قاجار، کتاب‌های دلخواه مردم را نقش می‌زدند.

چنان که در سیرت‌تحوّلات نگارگری و کتاب‌آرایی ایران مشاهده می‌شود، همواره ارتباطی نزدیک میان متون نوشتاری و مصورسازی وجود داشته است. در همه حال این دو به همراه یکدیگر، فرهنگ و هنر ایران را تجسم بخشیده و در عین حال بستر اعتلای یکدیگر را فراهم آورده‌اند.

تا پیش از استفاده از تکنولوژی چاپ در ایران، به دلیل اُقول نسخه‌پردازی، هنر مصورسازی سنتی نیز رونق خود را از دست داده بود. با ورود صنعت چاپ، این هنر مجدداً رونق یافت و همان راهی را ادامه داد که از گذشته به شکلی سنتی در همه عرصه‌های هنر تصویری ایران جاری بوده است. نسل جدیدی از نقاشان و تصویرگران امکانات جدید و فنی چاپ را به خدمت گرفتند و از عنصر خط و خصوصیات بصری آن استفاده کردند و فضای بصری جدیدی را ارائه دادند. این نسخه‌ها

آغاز چاپ سنگی در ایران

موفقیت چشمگیر روش چاپ سنگی در ایران در مقابل چاپ با حروف متحرک (سربی) تحت شرایط مختلف اقتصادی-اجتماعی رواج یافت. چاپ با حروف متحرک، جدا از نیاز به مهارت بسیار بالایی کار با آن، مستلزم کسب و حفظ تجهیزات پیچیده و گران‌قیمتی بود که نیاز به سرمایه‌گذاری بالایی را به دنبال داشت، چراکه کسب پشتیبانی تخصصی برای رفع مشکلات فنی مربوط به ماشین‌آلات دشوار بود. در مقابل، روش چاپ سنگی علاوه بر کاغذ و جوهر صرفاً نیازمند سنگ و اسید بود. در دسترس قرار داشتن این مواد اولیه برای انجام چاپ سنگی موجب نشر مجدد نسخه‌های مشابهی از آثار اصلی با قیمت کمتری می‌شد. دیگر اینکه خوشنویسی نستعلیق شیوه رایجی در ایران بود و کاراکترهای نسخی که از حروف متحرک ساخته می‌شدند مورد توجه و نظر خوانندگان ایرانی قرار نمی‌گرفتند و از نظر آنان ظاهر ناخوشایند و زمختی به متن می‌داد. آر.آ. بینینگ^۲ در سفرنامه خود که در سال ۱۸۵۷ م. به چاپ رسید نقل می‌کند که: چاپ حروف باب طبع ایرانیان نیست. از نظر دید خوگرفته مردم به کتب دست‌نویس، حروف چاپی لزوماً زمخت، بدقواره و ناخوشایند می‌آیند. میرزا فتح‌علی آخوندزاده نیز نگرانی خود را در مورد بی‌میلی ایرانیان به قبول جایگاه متون چاپی به عنوان روشی مناسب در انتقال اطلاعات به صورت ساده ابراز داشت. براین اساس مشخص می‌شود که، چاپ سنگی در ایران تداوم سنت نشر متون دست‌نویس است. بعلاوه این تکامل تدریجی مخالفت آشکار کاتبان حرفه‌ای را علیه تکنیک حروفچینی نشان

چاپ سنگی کمی قبل از اتمام قرن هیجدهم میلادی توسط آلویس سنه فلندر^۱ ابداع گردید. این شیوه حدود ده سال بعد به ایران وارد شد. این روش از روسیه آمد و عباس میرزا حکمران آذربایجان، محمد صالح‌خان بن حاج محمد باقر شیرازی را مخصوصاً برای یادگیری این نوع چاپ به روسیه فرستاد و آقاعلی‌بن حاج محمد حسین امین‌الشرع تبریزی مدیر آن چاپخانه شد (نفیسی، ۱۳۲۷، ص ۲۲۲). چاپ سنگی از حدود ۱۲۴۰ ه.ق. در شهرهای ایران شناخته شد و پس از این تاریخ به مدت دو دهه روش‌های حروفچینی (سربی) و چاپ سنگی کم و بیش به طور همزمان مورد استفاده قرار می‌گرفتند با اینحال چاپ سنگی سریعاً رونق بیشتری یافت و عملاً از روش سربی پیشی گرفت (Marzolph, 2001, P.13).

اولین کتابی که به کمک این روش به چاپ رسیده، نسخه‌ای از قرآن است که در دارالسلطنه تبریز در سال ۱۲۴۹-۵۰ ه.ق. منتشر شد. پس از آن کتاب زادالعماد مجلسی در سال ۱۲۵۱ ه.ق. به چاپ رسید. نخستین کتاب مصوری نیز که در ایران چاپ شده، کتاب لیلی و مجنون مکتبی شاعر معروف شیرازی است که در سال ۱۲۵۹ ه.ق. در تبریز چاپ شد^۳ (نفیسی، ۱۳۲۷، ص ۲۲۲). بالاخره پس از پنج سال به فرمان محمدشاه چاپخانه تبریز با وسایل و ابزارآلات آن به تهران منتقل شد و اولین کتابی که در چاپخانه سنگی تهران به چاپ رسید دیوان عبدالوهاب نشاط شاعر بود (گلپایگانی، ۱۳۷۸، ص ۱۴).

آثار ادبیات کلاسیک فارسی، ادبیات مذهبی، قصه‌های عامیانه و کتاب‌های ترجمه شده؛ دسته دیگر کتاب‌های آموزشی بود که عموماً جهت استفاده کودکان مکتب‌خانه ای آماده می‌شد.

الف - آثار ادبیات کلاسیک فارسی

ادبیات فارسی همواره الهام بخش هنرمندان تصویرگر و نقاش بوده است. به طوری که نقاشی ایران عمدتاً در طول قرون گذشته همگام با ادبیات در کتاب‌ها پدید آمده و بخشی جدا ناپذیر از آن بوده است. در اینجا به کتاب‌های مصوری که بیش از سایر آثار ادبیات فارسی مورد توجه هنرمندان نقاش قرار داشته‌اند پرداخته می‌شود.

۱- شاهنامه فردوسی

اولین نسخه‌های چاپ سنگی شاهنامه در هندوستان در سال‌های ۱۲۶۲ ه.ق و ۱۲۶۶ ه.ق به چاپ رسیدند. همچنین اولین شاهنامه به همین شیوه در محرم سال ۶۷ - ۱۲۶۵ ه.ق در تهران به خط نستعلیق و قطع رحلی در ۵۹۵ ورق چاپ شد (تصویر ۱) (افشار، ۲۵۳۵، صص ۷-۱۳). اشعار این شاهنامه در چهار ستون نوشته شده و مصور است و تصویرگر آن علیقلی خوئی است. با بررسی تصاویر این دو نسخه پی‌می‌بریم که تصویرسازی نسخه‌های چاپ سنگی ایران در ابتدا تحت تأثیر تصاویر نسخه‌های چاپ شده در هندوستان بوده است.

تصویر ۱- نسخه شاهنامه فردوسی، ۱۲۶۵ ه.ق، تهران

دومین نسخه شاهنامه چاپ ایران در سال ۱۲۷۵ ه.ق در تبریز به چاپ رسید. تصویرساز این نسخه استاد ستار است. قابل ذکر است که هنرمند می‌توانسته تصاویر این شاهنامه را از شاهنامه چاپ ایران (۱۲۶۵ ه.ق) استفاده کند، اما او نیز از تصاویر نسخه شاهنامه چاپ هند با همان ترکیب بندی کپی برداری کرده است. خوشنویسی این شاهنامه اثر استاد عسگر اردوبادی و به شیوه نستعلیق اجرا شده است (Marzolph, 2001, P. 56).

از دیگر شاهنامه‌هایی که در هندوستان به چاپ رسیده است، می‌توان شاهنامه بسیار معروف اولیاءسمیع را نام برد. این شاهنامه در جمادی الثانی سال ۱۲۷۲ ه.ق به چاپ رسید. آخرین شاهنامه به شیوه چاپ سنگی که در زمان انتشارش از شهرتی خاص برخوردار بود وبه دستور حسین پاشاخان،

می‌دهد. هرچند چاپ حروف متحرک باید از نظر آنها تهدید جدی برای موقعیت شغلی خود محسوب شده باشد. شیوه چاپ سنگی ضمن حفظ معیارهای زیبایی و جذب مشارکت هنرمندان در چاپ، می‌توانست ادامه دهنده روش‌های قبلی چاپ کتاب قلمداد گردد. چاپ سنگی حتی در حفظ سنت خوشنویسی مؤثر بود و از این نظر نوشتجات نستعلیق بیشتر در دسترس عموم قرار گرفتند، و در عین حال موجب وسعت چرخه مطالعه و افزایش میزان تقاضا گردید (Marzolph, 2001, P. 14-16).

چاپ سنگی و کتاب‌های مصور

با گسترش چاپ سنگی در ایران و بنیادگذاری کارگاه‌های خصوصی به شمار نقاشان و خوشنویسان افزوده شد. در آغاز کتاب‌ها بدون هیچگونه صفحه‌آرایی ارائه می‌شدند و تنها به نشر مجدد متن محدود بودند. یک دهه طول کشید تا ناشران امکانات فنی بیشتری از چاپ سنگی را در نشر استفاده کنند. مشخص نیست که آیا اتفاقات صورت گرفته در روش و شیوه نشر چاپ سنگی بتدریج رخ داد یا اینکه کم و بیش در یک مرحله تحقق یافت. مسلم است که ناشران باید در مراحل خاصی به قابلیت‌های چاپ سنگی پی برده باشند، چرا که علاوه بر نشر متون تا آنجایی که مربوط به چاپ تصاویر و تذهیب می‌شد، توانسته بود جانشین شیوه قدیم گردد. آثار منتشره در ایران، فراتر از ارزش اطلاع رسانی خود، اغلب به خاطر زیبا بودن نشان قیمت‌گذاری می‌شدند. این کتب علاوه بر خوشنویسی زیبا، به خاطر تذهیب و تصاویر زیبایشان ارزش بالایی داشتند.

نسخه‌های اولیه آثاری که بعدها بطور مداوم بصورت مصور به چاپ می‌رسیدند فاقد هرگونه تصویری هستند. از این دسته می‌توان از ترجمه فارسی هزار و یکشب نام برد که در سال ۱۲۵۹ ه.ق به پایان رسید. چاپ اولیه این اثر در سال ۱۲۵۹ ه.ق تنها حاوی متن بود و نسخه مصور اولیه آن در سال ۱۲۷۲ ه.ق به چاپ رسید و سپس نسخه‌های بعدی آن مصور شدند (Marzolph, 2001, P. 18-21).

عموماً تصویرگران کتاب‌های چاپ سنگی، مجالس آثار خود را به‌طور مستقیم یا با اندک تغییراتی تحت تأثیر شیوه‌های کتاب‌آرایی نسخه‌های خطی تصویرسازی کرده‌اند. آنها حتی در انتخاب حکایت‌ها و اوج داستان‌ها تابع مصوران پیشین بوده‌اند و دقیقاً همان تصاویر را با شیوه‌ای متناسب با امکانات چاپ سنگی تصویر کرده‌اند.

انواع موضوع‌های کتب چاپ سنگی

در دوره قاجار کتاب‌های چاپ سنگی در چند شاخه مهم منتشر می‌شد، یک دسته کتاب‌هایی بود برای مطالعه بزرگسالان شامل

نسخه میرزا علیقلی خوبی است. همه عناصر تصویر در پلان جلو جای داده شده و عمق نمایی فقط با خط مورب دیوار که به عمق رفته، مشخص شده است. استفاده از عنصر خط در تصاویر، جای عناصر دیگر از قبیل رنگ و بافت را نیز گرفته است و سایه - روشن روی لباس ها، پیکره اسب و صخره ها به خوبی دیده می شود. تصاویر آن دارای ترکیب بندی نامتقارن است و فضای منفی با جای گیری عناصری همچون پیکره اسب و پرندگان به خوبی پر شده است.

نسخه ای دیگر از خمسه نظامی در لکنه - نول کشور - هندوستان^۵، در تاریخ ۱۲۸۸ ه.ق به شیوه چاپ سنگی به چاپ رسیده است. تصاویر این مجموعه از نظر طراحی ضعیف است. تصویرگر این نسخه مشخص نیست. اما طراحی پیکره ها، بناها و لباس ها تحت تأثیر فضا سازی های هندی است. از خصوصیات بارز این اثر استفاده از عنصر خط، بدون سایه - روشن است که سادگی و صمیمیت و صراحت را در ارایه موضوع و محتوا به خوبی نشان می دهد. تصاویر این کتاب در مرکز صفحات، که از بالا و پایین به وسیله چهارستون اشعار محصور شده، قرار گرفته اند. این نسخه، داستان خسرو و شیرین را معرفی کرده و دارای هفت تصویر است^۶.

از مقایسه نسخه های چاپ شده خمسه نظامی با شاهنامه های چاپ شده در نیمه دوم سده سیزدهم ه.ق، می توان پی برد که تصویر سازی نسخه های خمسه نسبت به شاهنامه تنوع بیشتری دارد و نقاشان آنها از فرازها، ترکیب بندی ها و تزیینات متنوع تری کمک گرفته اند (Marzolph, 2001, P.57).

از دیگر آثار ادبیات کلاسیک ایران می توان به کلیات سعدی، دیوان حافظ و مثنوی مولوی اشاره کرد. کتاب های حافظ و دیوان مثنوی در نسخه های مصور چندان مورد توجه قرار نگرفته است. مارزلف در کتاب خود فقط به دو مورد از دیوان حافظ که در سال های ۱۲۶۹ ه.ق و ۱۲۸۴ ه.ق مصور شده اند اشاره می کند. اما نسخه کلیات سعدی به علت پند و اندرز بودنش بیشتر منتشر شده است. این کتاب بین سال های ۱۲۸۶ ه.ق تا

۱۳۰۱ ه.ق دست کم ۱۵ بار به شکل مصور به چاپ رسیده است (Marzolph, 2001, P.24).

نخستین نسخه چاپی گلستان در ایران، در سال ۱۲۶۸ ه.ق در قطع خشتی منتشر شد. تصویر ساز این نسخه علیقلی خوبی است. صفحات آن دارای حاشیه های گل و بوته دار است و تصاویری در میان متن جا گرفته اند. با توجه به نبود سایه، روشن و منبع نور مشخص، جامه ها و تزیینات آنها بیشتر با نقاشی های رنگ و روغنی دوره اول قاجار همگونی دارد (تصویر ۲).

امیربهداد جنگ تهیه و چاپ شد، شاهنامه معروف به امیربهداد و به قطع سلطانی است. ساخت این شاهنامه تقریباً چهار سال یعنی میان سال های ۱۳۲۲ تا ۱۳۲۶ ه.ق به طول انجامید. به همین جهت به تصویرهای مظفرالدین شاه و محمدعلی شاه مزین است و در انتهای کتاب تصویری از امیربهداد آمده است. این نسخه شش ستونی و مصور است. همچنین به خط خوشنویس معروف، عمادالکتاب مزین شده است (افشار، ۲۵۳۵، ص ۱۴) (تصویر ۲).

تصویر ۲ - نسخه شاهنامه فردوسی مشهور به شاهنامه امیربهداد، ۱۳۲۲ تا ۱۳۲۶ ه.ق، تهران، چاپ سنگی

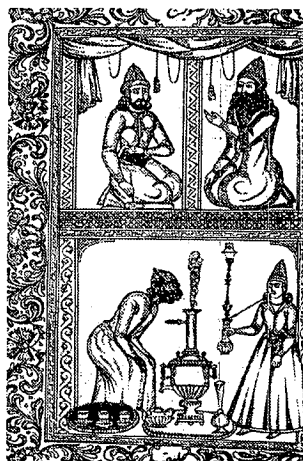
این اثر از حیث تصاویر نسبت به شاهنامه های قبلی کمتر سنتی است و به لحاظ استفاده از سایه روشن، پرسپکتیو و همچنین نزدیک شدن طراحی پیکره ها به طبیعت تأثیراتی از هنر غربی را نشان می دهد. تصاویر شاهان بر اساس شخصیت های سلاطین دوره باستان ایران طراحی شده اند. پیکره اصلی که شخصیت اصلی داستان است دقیقتر و بزرگتر از سایر پیکره ها و در مرکز تصویر قرار گرفته و برای پرکردن فضا از عناصری مثل پرده و میز و صندلی استفاده شده است. نام تصویرگر این نسخه مشخص نیست و چندین بار در تهران به شیوه چاپ سربی و سنگی تجدید چاپ شده است و بعضی از نسخه های آن پس از چاپ به وسیله آبرنگ رنگ آمیزی شده اند^۴.

۲- لیلی و مجنون

نخستین کتاب مصور به شیوه چاپ سنگی در زمینه منظومه های بزمی، لیلی و مجنون مکتبی شیرازی است که در سال ۱۲۵۹ ه.ق. در تبریز منتشر شد. تصویرگر این اثر گمنام است. این کتاب با خط نستعلیق بسیار خوب در ۱۵۲ صفحه روی کاغذ لعابدار سفید چاپ شده و دارای چهار تصویر است (نفیسی، ۱۳۳۷، ص ۲۳۲). در این نسخه هیچگونه، تذهیب و جدول کشی در اطراف صفحات و تصاویر ندارد. به طور کلی چهار تصویر آن بسیار خام و زمخت هستند و نشان می دهد که تصویرگران یا هنرمند ضعیفی بوده یا کار با ابزار جدید (سنگ و جوهر) برایش دشوار بوده است.

۳- خمسه نظامی

یک نسخه مصور خمسه نظامی به سال ۱۲۷۰ ه.ق. و به کوشش آقامحمد حسین تاجرتهرانی در چاپخانه تهران به چاپ رسید. این نسخه چهار ستونی است و تصاویر آن که لحظه اوج داستان را نشان می دهند در وسط صفحه اجرا شده اند. تصویرگر این

تصویر ۳ - نسخه گلستان سعدی، ۱۲۶۸ ه.ق، چاپ سنگی

ب- ادبیات مذهبی

قصه‌های مذهبی از راه تعزیه‌خوانی، مرثیه‌خوانی و روضه‌های مذهبی به گستره کتاب‌های چاپ سنگی راه یافت. ساختار این قصه‌ها، بر گرفته از زندگی پیامبران و امامان و داستان‌هایی در رابطه با مصیبت کربلا است. از این نمونه‌ها می‌توان به آثار بسیار زیادی اشاره کرد. تعدادی از این کتاب‌ها از اهمیت بیشتری برخوردار بوده و ناشرین برای چاپ آنها بیشتر همت گماشته‌اند. از آن جمله می‌توان به نسخه‌های **حمله حیدری** اثر ملا بمون، **اسرار الشهدا** اثر سرباز بروجردی و **طوفان البکاء** اثر جوهری اشاره کرد. اکثر این آثار مصورند و تصاویر براساس نقاشی‌های مذهبی، پرده‌های درویشی و نقاشی پشت شیشه انجام شده است. باید اشاره کرد در این زمان کتاب‌های مذهبی نیز مانند کتاب‌هایی در زمره ادبیات کلاسیک طرفدار و خواننده زیاد داشته است و به همین جهت ناشرین نیز به زیبایی خوشنویسی و تصویرسازی کتاب اهمیت داده‌اند. به‌طور کلی کتاب‌هایی که با مضامین مذهبی ارثه شده در سه گروه قرار می‌گیرد.

۱- آثار مربوط به شخصیت و داستان‌های پیرامون زندگی پیامبر اکرم و اهل بیت علیه‌السلام مانند: **حمله حیدری** که اولین نسخه مصور آن در سال ۱۲۶۴ هـ.ق منتشر شد و **اسرار الشهدا** که اولین نسخه مصور آن به سال ۱۲۶۸ هـ.ق چاپ شد و **طوفان البکاء** که اولین نسخه مصور آن به سال ۱۲۷۲ هـ.ق منتشر شد. اکثر تصویرسازی‌های این نسخه‌ها اثر میرزا علیقلی خوئی از بهترین نقاشان چاپ سنگی این دوره است. از نمونه‌های بارز این آثار می‌توان کتاب **افتخار نامه حیدری** را نام برد. متن این کتاب در ستایش حضرت امیرالمؤمنین علی (ع) و شرح حالات و فتوحات ایشان است که در دوره ناصری - به شیوه رزم خوانی و حماسی - سروده شده است. این کتاب دو جلد است و به تاریخ ۱۳۱۰ هـ.ق.

تصویر ۴- نسخه افتخار نامه حیدری، ۱۳۱۰ هـ.ق چاپ سنگی

منتشر شده است (تصویر ۴). تصویرگر کتاب نصرالله نقاش است و محمدرضا سلطان الکتاب ۱۹×۳۵ سانتیمتر نوشته است (عنصری، ۲۷۱/۱، صص ۴-۵۵).

۲- آثاری که به مصائب اهل بیت می‌پردازند مانند: **انوار الشهادة** و **وسيلة النجاة** و **ماتمکده**، کلیات جویدی

و **مجالس المتقین**. از نمونه‌های شاخص این بخش می‌توان کتاب **فارغ نامه** اثر فارغ گیلانی را معرفی کرد. این اثر از دیگر کتاب‌هایی است که به شیوه چاپ سنگی منتشر شده است. سه نسخه چاپ سنگی کاملاً متفاوت از این کتاب در کتابخانه ملی موجود است که از لحاظ متن یکسان است، اما از نظر خوشنویسی، حاشیه نویسی و جدول کشی و تصویرسازی کاملاً با هم متفاوتند. نسخه اول در تاریخ ۱۲۵۷ هـ.ق. و به خط سید صالح خوانساری چاپ شده است. قطع کتاب وزیری کوچک (۱۶ در ۲۲ سانتی‌متر)، تصویرگر آن محمد صانعی است. کل کتاب ۱۱۱ صفحه است که با ۱۲ تصویر مزین شده است. نسخه دوم فارغ نامه در تاریخ ۱۳۱۷ هـ.ق. منتشر شد و به همان اندازه نسخه اول و فاقد شماره صفحه است. این نسخه دارای ۱۹ تصویر و تصویرگر آن گمنام است. نسخه سوم به همان قطع، دارای ۲۱ تصویر و در تاریخ ۱۳۵۰ هـ.ق. چاپ و منتشر شده است. تصاویر این نسخه بسیار بهتر از دو نسخه اول است. تصویرگر این نسخه نیز مشخص نیست. تصاویر در دو نسخه اول و دوم نسبت به نسخه سوم با کیفیت پایین‌تری اجرا شده است (عنصری، ۱۳۷۱/۲، صص ۵۰-۴۸).

۳- آثاری که به شیوه‌های عامه پسند داستان‌های انبیاء را روایت کرده‌اند، مانند: **قصص الانبیاء** نیشابوری و داستان **خضر نبی و حضرت سلیمان علیه السلام** (Marzolph, 2001, P.25).

ج- ادبیات عامیانه

در دوره مشروطیت، ادبیات به دو شاخه عامیانه و نو تقسیم شد که هر یک مخاطبان ویژه خود را داشت. توده مردم شهری بی‌بهره از امکانات آموزشی همچنان شنونده قصه‌های عامیانه بودند. زبان و نثر این قصه‌ها، برگرفته از سنت نقالی و نزدیک به زبان مردم کوچه و بازار بود. گاه این قصه‌ها از مراسم نقالی به میان خانواده‌ها راه یافته‌اند. از میان تعداد بسیار قصه‌های عامیانه، گروهی بیش از دیگران توجه و دلبستگی مردم را به خود جلب کرد (محمدی - قایینی، ۱۳۸۱، ص ۱۰۰). بزرگترین مجموعه‌ای که پس از ترجمه بارها مصور شد، نسخه **هزار و یکشب** است. بسیاری دیگر از داستان‌های نسخه‌های چاپ سنگی دارای روایت‌های تخیلی هستند که قصه‌هایی نه چندان بلند را شامل می‌شوند. مانند: **امیر ارسلان**، **نوش آفرین**، **فلک ناز و خورشید آفرین**، **بهرام و گل اندام**، **خسرو دیوزاد**، **بدیع الملک**، **نساج و نجار**، **ناز و نیاز**، **رستم نامه**، **شیرویه**، **زیبا و رعنا**، **چهار درویش**، **چهل طوطی**. همچنین داستان‌هایی با مضمون فکاهی در این زمان باب بود مثل: **دزد و قاضی بغداد**، **لطائف و ظرائف**، **ملانصرالدین**.

تصویر ۶- نسخه امیرارسلان،
۱۳۱۷ هـ. ق،
تهران، چاپ سنگی

و تصویرگر با تکرار خطوط و پیکره های سوار بر اسب بر تحرک و پویایی تصاویر کمک کرده است (تصویر ۶).

د - کتاب های ترجمه شده

امیرکبیر با سفارش دادن تعداد زیادی کتاب از اروپا برای دارالفنون به رشد و فراگیری ترجمه یاری رساند. در آنجا بنا به ضرورت معلمان فرنگی

به استیاری مترجمان خود کتابهایی تألیف و ترجمه کردند و برخی را به صورت مصور به چاپ رساندند. این ترجمه ها عموماً به دست گروه های اندکی از مردم می رسید و بیشتر تخصصی بود. نخستین رمان های ترجمه شده نیز کتاب های رایینسون کروزو و کاپیتان اطراس هستند. آثار ژول ورن که درون مایه های علمی و تخیلی دارند نیز به فارسی برگردانده شدند. از دیگر رمان های پرطرفدار این زمان، "سه تفنگدار" است که به ترجمه محمدطاهر میرزا اسکندری اولین بار در سال ۱۳۰۷ هـ. ق به چاپ رسید. همچنین نخستین ترجمه از کنت مونت کریستو در سال ۱۳۰۹ هـ. ق به قلم همین مترجم منتشر شد (محمدی - قائینی، ۱۳۸۱، ج ۲، صص ۴۵۳-۴۵۰).

معمولاً تصویرسازی این نوع کتاب ها، به صورت کپی برداری از تصاویر نسخه اصلی صورت

گرفته است. باید اشاره کرد برخلاف مترجمان که متن اصلی را هماهنگ با پسند خود و مردم جامعه آن زمان بازسازی می کردند^۸. تصویرگران این متن ها، تصاویر کتاب را با همان کیفیت و ظرافت نسخه اصلی طراحی و سایه - روشن می زدند. از مصورانی که در این زمینه فعالیت داشتند می توان میرزا علی اکبرخان نقاشباشی (مزمین الدوله) و مهدی مصورالملک را نام برد (تصویر ۷).

مقلوب میرزا شمشاد -
تصویر ۷-
نسخه کنت مونت کریستو،
۱۳۲۲ هـ. ق، تهران، چاپ سنگی

ه - کتاب های مکتب خانه ای

مکتب خانه های ایران در دوران قاجار، سه گونه بودند: مکتب خانه آخوندباجی، مکتب خانه عمومی و مکتب خانه خصوصی. در نوع اول مکتب دار زنی با تجربه بود که به کودکان چهار تا هفتساله سوره های کوتاه قرآن، اخلاقیات، شرعیات و الفبا را می آموخت. البته الفبا در مکتب خانه آخوندباجی اجباری نبود

۱- هزارویک شب

مجموعه قصه های هزارویک شب که باشگرد قصه درقصه نوشته شده است، یکی از پیچیده ترین متن های ادبی به شمار می آید. از این نسخه بین سال های ۱۲۷۲ هـ. ق تا ۱۳۲۰ هـ. ق دست کم هفت نسخه مصور منتشر شده است (Marzolph, 2001, P.25). این کتاب از زمان قاجار به بعد توسط مصوران مختلف و با شیوه های گوناگون تصویرسازی شده است. یکی از این نسخه ها چاپ سال ۱۲۷۲ هـ. ق است و تصویرگران میرزا رضاتبریزی است. نسخه دیگری که به شیوه چاپ سنگی منتشر شده، بدون تاریخ است و تصاویر آن امضای میرزا حسین اصفهانی را دارد (محمدی - قائینی، ۱۳۸۱، ص ۱۱۴). تصویرگر در این اثر چهره های زنان و مردان را کاملاً قاجاری طراحی کرده و بابالو پایین قراردادادن

تصویر ۵-
نسخه هزارویکشب،
۱۲۷۲ هـ. ق، چاپ سنگی

پیکره ها در کادر، عمق را در تصویر نشان داده است. درحاشیه و زمینه تصاویر نیز، از تزیینات منظمی استفاده کرده و حالت و حرکت زن ها را مانند تابلوهای نقاشی دوره زند و قاجار مجسم کرده است. در تصاویر کتاب هزارویک شب، عناصر تصویری دارای فضایی بی مکان و کاملاً خیالی اند (تصویر ۵).

۲- فلک ناز و خورشید آفرین

ماجراهای قصه فلک ناز در مصر می گذرد. پادشاه در این قصه همچون دیگر داستان های مشابه، فرزند ندارد. این نسخه در تاریخ ۱۳۵۶ هـ. ق در چاپخانه گودرزی به چاپ رسیده و در قطع ۱۷×۲۶ سانتی متر به خط علی محمد میرشمسی کتابت شده است. تصویرگر این کتاب محمدصانعی است. کتاب دارای پانزده تصویر است که به شیوه خیالی سازی طراحی و اجرا شده اند، اما از نظر تصویری کیفیت پایین تری نسبت به آثار علیقلی خویی دارد. در این نسخه سایه - روشن و پرداخت تصاویر ضعیف است. موضوع اصلی داستان در پلان جلو طراحی شده، عمق نمایی ضعیف و تصاویر بدون تزیینات حاشیه ای است (عنصری، ۱۳۷۲، صص ۵۱-۵۰).

۳- امیر ارسلان نامدار

امیرارسلان نامدار قصه عامیانه فارسی است، اگر چه پیشینه ای کهن ندارد^۹، اما قصه ای بسیار دوست داشتنی برای بزرگ و کوچک بوده است. تصاویر نمونه ای از چاپ سنگی این کتاب که به تاریخ ۱۳۱۷ هـ. ق منتشر شد. با امضای حسین علی است. تصویرها دارای ترکیب بندی غنی هستند

۳- قصه‌های مذهبی

ساختار این قصه‌ها برگرفته از زندگی پیامبران، امامان و فرشتگان است. از این نمونه‌ها می‌توان به منظومه مصور حسنین اشاره کرد. که از آن چاپ‌های زیادی وجود دارد و معروف‌ترین آنها در سال ۱۲۸۶ هـ. ق منتشر شده و به قلم محمدابن اسمعیل خوانساری نوشته شده است. قصه **عاق والدین** نیز جزء این دسته است. این قصه قبل از اینکه تبدیل به کتاب شود، به شکل تعزیه و پرده‌خوانی برای کودکان و بزرگسالان در کوچه و بازار اجرا می‌شده است. از این منظومه نیز نسخه‌های مصور گوناگونی در دست است. که در بعضی از چاپ‌های آن تصویرگر مشخص نیست، اما در نسخه چاپ سال ۱۲۵۵ هـ. ق تصویرگر محسن تاجبخش است. تصویرهای نسخه‌های **حسنین و عاق والدین** با الهام از صحنه‌های پرده‌های مذهبی به تصویر کشیده شده و چهره پیکره‌های مقدسین همانند نقاشی‌های خیالی‌نگاری پوشیده شده است.

۴- کتاب‌های تاریخی و علمی

ظهور کتاب‌های علمی و تاریخی کودکان در دوران مشروطیت را می‌توان نشانه چرخش جامعه سنتی ایران به سوی نوگرایی دانست. نخستین کتاب علمی برای کودکان، کتاب احمد نوشته عبدالرحیم طابوف است. نگارش این کتاب در سال ۱۲۰۷ هـ. ق پایان یافت و در سال ۱۲۱۱ هـ. ق در استانبول چاپ و منتشر شد. این کتاب که نام تصویرگر آن مشخص نیست، در آموزش مباحث علمی از تصاویر کمک گرفته است. نویسنده در این کتاب در قالب یک داستان بلند، به بسیاری از پرسش‌های علمی و اجتماعی کودکان و نوجوانان با زبانی ساده پاسخ می‌گوید.

در زمینه کتب تاریخی باید به اولین نسخه آن، **نامه خسروان** اثر جلال‌الدین میرزا اشاره کرد. این کتاب چهارجلدی است و در هر جلد بخشی از تاریخ ایران بررسی شده است. تصویرگر کتاب، که در آن بیشتر چهره شاهان و خسروان طراحی و تصویرسازی شده، عبدالملک اسپهانی است. از دیگر کتاب‌های تاریخی که در مکتب خانه‌ها تدریس می‌شد، **تاریخ المعجم** است. این نسخه بارها به شکل مصور به چاپ رسیده است. متنی که در سال ۱۲۵۹ هـ. ق به چاپ رسید، بدون تصویر است و متن دیگری که در سال ۱۲۵۲ هـ. ق به چاپ رسید، تصاویری از محسن تاجبخش را دارد (محمدی - قائینی، ۱۳۸۱، ج ۳، صص ۲۸۶-۳۶۹).

۵- کتاب‌های آموزش الفبا (درسی)

کیفیت آموزشی و تصویری کتاب‌هایی که در آن زمان برای آموزش در آموزشگاه‌ها منتشر می‌شد، یکسان نبود. اولین کتاب درسی مصور کتاب **تعلیم الاطفال** معروف به "الف‌وبای" را محمود مفتاح‌الملک در سال ۱۳۰۳ هـ. ق منتشر کرد. تصویرگر این کتاب میرزا عباس، نقاش مخصوص و مباشر چاپخانه دارالفنون

و معمولاً کودکان الفبا را در مکتب خانه نوع دوم یعنی مکتب خانه عمومی آموزش می‌دیدند. ولی بزرگان و ثروتمندان فرزندان خود را به مکتب خانه‌های خصوصی می‌فرستادند (اقبال قاسمی، ۱۳۷۷، ص ۴۷).

مکتب خانه‌ها کتاب‌های درسی یکسانی نداشتند، هر مکتب‌دار به سلیقه خود، علاوه بر قرآن، کتاب‌هایی را که برای کودکان جنبه آموزشی و آندرز داشت برمی‌گزید و با خود به مکتب خانه می‌برد. کودکان در مکتب خانه ابتدا درس الفبا می‌آموختند سپس جزء سی ام قرآن مجید را با آنها شروع می‌کردند. پس از آن کتاب‌های **گلستان و جامع عباسی**، **ترسل**، **تاریخ نادری** و **تاریخ معجم** را یکی پس از دیگری یاد می‌گرفتند (کسروی، ۱۳۷۶، ص ۱۸). در بعضی از مکتب خانه‌ها مکتب‌دار از گنجینه قصه‌های مردمی داستانی را برمی‌گزید و برای کودکان بازگو می‌کرد.

۱- قصه‌های اندرزی

این نوع قصه‌های مصور، ساختار افسانه‌ای عامیانه‌ای دارند و در انتهای داستان به طور مستقیم به کودکان آندرزو نصیحت داده می‌شود. زبان آن بسیار ساده و به زبان توده مردم نزدیک است. شخصیت‌های داستان، شخصیت‌های جانوری هستند. مانند کتاب **گرگ و روباه**، **سنگول و منگول**، **موش و گربه** که نسخه‌ای از آن در سال ۱۲۵۲ هـ. ق در تهران به چاپ رسیده است. نسخه دیگری از این کتاب در سال ۱۲۵۵ هـ. ق چاپ شده است که تصویرگران، محسن تاجبخش است. در تصاویر این نسخه تصویرگر تنها به وسیله عنصر خط، حالات و احساسات متفاوتی را به صورت بصری بیان کرده است. تصاویر معمولاً دارای یک پلان هستند که با سایه روشنی ضعیف ارائه شده‌اند و ساده بودن خطوط در آنها سبب ارتباط بی‌واسطه میان تصاویر و مخاطب - کودک - می‌شود. تصاویر این کتب همانند متن آن ساده و روان هستند. تصویرگر شخصیت‌های اصلی داستان را که جانوران هستند به شیوه انسان لباس پوشانیده است تا با کنش‌های انسانی موضوع داستان را بیان کنند. در برخی آثار، طراحی کالبد جانور بسیار ساده و کودکانه و در برخی دیگر، تصاویر با جنبه فیگوراتیو واقعی‌تری دیده می‌شوند.

۲- قصه‌های عاطفی

ساختار اصلی این افسانه‌ها، محبت و مهربانی است. قهرمانان این داستان‌ها نیز حیوانات و جانوران هستند. مانند کتاب **خاله سوسکه**. متن چاپ سنگی این کتاب در ۳۰ صفحه و به تاریخ ۱۷ شعبان ۱۲۰۷ هـ. ق توسط ملاعبدالله که در نزدیکی مسجد جامع عتیق اصفهان به کودکان آموزش می‌داده، به نظم درآمده است. این کتاب به قطع ۱۶/۵ در ۱۰ سانتیمتر به چاپ رسیده است (عناصری، ۱۳۷۱/۲، ص ۵۴-۵۵). در این کتاب، قصه به زبان تصویر روایت شده است. تصویرها خام دست‌نخورده و ابتدایی‌اند. تصویرگر این نسخه گمنام است.

شبهه کتب خانه در مکتب سین که اعداد را خط می‌کشد

تصویر ۸-

نسخه الف و بای مفتاح الملک،
۱۳۰۳ هـ. ق، تهران، چاپ سنگی

است (محمدی - قائینی،
۱۳۸۱، ج ۳، صص ۳۱۲-۳۰۵)
(تصویر ۸). تصاویر آن
ساده و روشن و دارای
طراحی قوی هستند.
کودکان به کمک تصویرها
افزون بر آموزش حروف و
کلمات، با ریاضیات و زندگی
جانوران گوناگون نیز آشنا
می شوند.

وبافت را نیز به عهده گرفته است. در جایی خط به تنهایی
به عنوان عامل جداکننده شکل‌ها از یکدیگر است و جایی دیگر در
ترکیب با نقطه چین‌ها و ضرباهنگ ابزار طراحی، بافت‌های مختلفی
را برای ایجاد احساسات و حالات بصری ایجاد کرده است. گاهی
نیز نقاش با تکثیر و تراکم خط‌ها، جنسیت، تیرگی - روشنی و
پلان‌بندی در تصویر را تداعی کرده و به وسیله حرکت موج
خطوط، تحرک و پویایی را در تصویر به بهترین نحوی نشان
داده است. این خطوط عامل بسیار مهمی در تقابل با انرژی‌های
ایستا در تصویر هستند.

نوع طراحی، استفاده از تنوع خط و تغییر در ضخامت خطوط
تحرک زیادی را در تصاویر موجب شده است. خطوط به سطوحی
محکم می پیوندند و سبب می شود که ساختار اصلی کار
استحکام لازم را دارا باشد و در حقیقت، تصویرساز با استفاده
به جا و ترکیب و تبادل فضاهای پر و خالی و ایجاد گفتگوی بصری
میان خطوط و سطوح، تصاویری جذاب و دیدنی می آفریند. در
بعضی مواقع تنوع و ریتم خطوط سبب شده است تا انرژی و بصری
زیادی در فضای تصویر ایجاد شود.

رنگ

از دیگر ویژگی‌های مهم تصویری این کتاب‌ها حذف رنگ
است. به علت عدم توانایی استفاده از رنگ در این شیوه، این آثار با
مرکب مشکی بر روی کاغذهای سفید و گاه آبی و یا سبز چاپ
می شدند و بندرت در بعضی آثار از مرکب‌های تکرنگ مثل آبی یا
سبز استفاده می شده است.

بعضی از کتب مصور چاپ سنگی - به خصوص شاهنامه -
به شکل ساده و غیراستادانه‌ای پس از چاپ، رنگ آمیزی شده است.
در واقع برخی از علاقمندان این کتاب‌ها را پس از خریداری
به دست نقاشانی می سپردند تا تصاویر آنها را رنگ آمیزی کنند.
تعداد محدودی از این نمونه‌ها باقی است.

نور

با توجه به میراث اصیل نگارگری ایرانی، در تصاویر کتب چاپ
سنگی نیز عدم توجه به سایه - روشن و منبع نور به راحتی دیده
می شود. نور از مقابل و به گونه‌ای تخت به چشم می خورد.
سایه روشن بر روی چین و شکن لباس‌ها، پرده‌ها و اشیاء، نمایی
کلی از آنها را نمایش می دهد و زاویه تابش نور در هیچیک از
تصاویر به طور طبیعت نمایانه رعایت نشده است.

پرهیز از طبیعت پردازی

پرهیز از عمق نمایی طبیعت گرایانه در تصاویر کتب چاپ سنگی،
وفاداری به ارزش‌های تصویری و تجسمی سنت‌های هنر
تصویری ایران را در آنها نشان می دهد. قرارگیری هر پیکره در
مقابل پیکره‌های دیگر، به طوری که قسمتی از پیکره زیرین را
می پوشاند، حس پلان بندی و جلو و عقب بودن را منتقل

ویژگی ساختاری کتاب‌های چاپ سنگی

نو بودن صنعت چاپ سنگی، ناآموخته بودن چاپچیان، ساده
شدن عناصر تصویری و همچنین عدم استفاده از رنگ، از جمله
عواملی هستند که کیفیت تصویرها را در شیوه چاپ سنگی پایین
می آورد. کتاب‌هایی که برای مطالعه بزرگسالان و کتبی که جهت
استفاده کودکان مکتب خانه‌ای به چاپ می رسید، کیفیت چاپی
یکسانی نداشته‌اند. تفاوتی که میان این دو گروه کتاب دیده می شود،
پایین بودن کیفیت تصویرهای کتاب‌های مکتب خانه‌ای کودکان است.
تصویرگران این کتاب‌ها با الهام از نقش‌های عامیانه، پرده‌های
درویشی و نقاشی‌های پشت شیشه‌ای و تأثیرپذیری از طبیعت نگاری
فراگیر آن زمان، کتاب‌های دلخواه مردم را نقش می زدند.

در ترکیب بندی مجالس به انرژی بصری عناصر کمتر توجه شده
است. به همین دلیل، هر جای فضای تصویر که خالی مانده با

تصویر ۹-

نسخه هزارو یکشب،
۱۲۷۲ هـ. ق، تهران، چاپ سنگی

گلدانی، پرده‌ای، گلی، پارچ
ولیوانی، سینی میوه‌ای یا
بوسیله نقشی تزئینی
پُر شده است. این نوع
تجسم در ترکیب بندی و
بازنمایی فضا، یادآور
اصولی است که نگارگران
گذشته در ترکیب بندی‌های
خود به کار می گرفتند. برخی
از هنرشناسان این تمهید را
به عنوان زیبایی شناسی
گریزاز خلاء نام برده‌اند
(تصویر ۹).

نقش عنصر بصری خط

در آثار تصویری کتب چاپ سنگی مسأله مهم حاکمیت عنصر
خط است. هر چند خط در آثار گذشتگان نیز به عنوان عنصری
مهم مطرح بوده، لیکن در اینجا به علت محدودیت‌های تکنیکی در
ایجاد برخی از حالت‌های بصری، بار عناصر دیگر از قبیل رنگ

به میزان کمتری در تصاویر چاپ سنگی دیده می‌شود. البته شاید به این دلیل که توجه هنرمند دوره قاجار بیشتر به انسان و شخصیت‌های انسانی بوده است. ناگفته نماند که قابلیت‌های چاپ سنگی در حدی نبوده است که در این‌گونه آثار آنچنان که در نگارگری کهن معمول بوده، به جزئیات پرداخته شود. به‌طور کلی نقوش به‌کار رفته در این‌گونه تصاویر به دو گروه قابل تقسیم‌اند:

۱- نقوش گیاهی که به روی فرش، لباس‌ها و زین اسب‌ها و غیره استفاده شده است.

۲- نقوش منظم و هندسی که برخی از آنها با الهام از نقاشی قدیم با تزیینات معماری و برخی احتمالاً توسط خود نقاش ابداع شده است. باید اذعان داشت که این آثار با وجود پایداری و وابستگی به سُنن نگارگری ایران به کلی عاری از تأثیرات و تمایلات غربی نیستند و در جای‌جای آنها توجهی به فرنگی‌سازی یا به‌کارگیری عناصر فرنگی دیده می‌شود. از جمله این تمایلات، نمایش پیکره‌های انسانی با استفاده از لباس‌های اروپایی و همچنین استفاده از اشیاء فرنگی مانند صندلی یا پرده و گلدان گل به شیوه اروپایی است.

صفحه آرایی

در این کتاب‌ها فضای صفحه براساس نوع کتاب و مضمون آن آرایش یافته است. در منظومه‌های شعری مانند شاهنامه، خمسه و گلستان صفحه معمولاً با چهار یا شش ستون عمودی جدول‌کشی شده و کادری مستطیل یا مربع شکل در وسط، بالا یا پایین صفحه جهت تصویرسازی خالی گذاشته شده است. سپس هنرمند تصویرگر فضای خالی را براساس داستان، تصویرسازی کرده است. در دیگر کتاب‌ها از جمله کتاب‌های رمان و داستان، اجرای تصویر به‌شکل دیگری است، به این صورت که بخش‌هایی از متن به تصویر کشیده شده و گاه با یک سطر توضیح همراه است و یا با یک جمله از متن جدا شده‌اند و با مفهوم کلی داستان پیوند یافته‌اند. در برخی کتاب‌ها تصویر در صفحه جداگانه‌ای قرار دارد و توضیح هر تصویر به‌شکل سنتی در کتیبه‌ای در بالای آن آمده است. در شماری دیگر از کتاب‌های چاپ سنگی تصاویر در میان متن جای گرفته‌اند و در شماری دیگر، تصویر به فراخور متن در آغاز یا پایان داستان قرار گرفته است.

نتیجه‌گیری

امکانات زمان خود در تکثیر کتاب، حیات مجددی پیدا کند. به این ترتیب نسل تازه‌ای از کتاب‌آراییان و دوره دیگری در کتاب‌آرایی ایران آغاز گردید و میراث نسخه‌پردازی گذشته مجدداً توسط نقاشان به کار گرفته شد و با تغییراتی در میان عامه مردم رونق یافت.

علاوه بر این با توجه به رونق فن ترجمه، شیوه تصاویر کتاب‌های غیر فارسی و برخی از عناصر تصویری آنها در کتاب‌آرایی این دوره تأثیرگذار

می‌سازد. در پاره‌ای از تصاویر، تناسب اندام‌ها در مقابل یکدیگر به صورتی است که شخصیت‌های اصلی که داستان بر مبنای احوال آنها پایه‌ریزی شده، در مرکز تصویر بزرگتر و جلوتر از بقیه ترسیم شده‌اند و پیکره‌های دیگر که معمولاً نمایش لشکر و پیکره‌های

تصویر ۱۰-

نسخه حمله حیدری،

۱۲۶۴ هـ. ق.، تهران، چاپ سنگی

فرعی است، در بالای تصویر و در پس‌زمینه با اندازه‌ای کوچکتر قرار گرفته‌اند و با نظم و جمع خود، حسی از عمق‌نمایی را در تصویر به‌وجومی‌آورند (تصویر ۱۰). همچنین در بعضی از این آثار، پرسپکتیو یک نقطه‌ای در معماری به چشم می‌خورد.

پیکره‌های انسانی

تصاویر کتب چاپ سنگی در وضعیت‌های مختلفی به چشم می‌خورند. آنها آرام و ساکن ایستاده یا نشسته‌اند و یا با حرکت‌های پیچان و کمی اغراق‌آمیز تحرک را در تصاویر ایجاد کرده‌اند. تقریباً تمام پیکره‌ها یا از رویه رو یا به‌طور سه‌رخ ترسیم شده‌اند و اگر وضعیت سر به صورت نیم رخ باشد، بدن به حالت سه‌رخ طراحی شده است. اندام‌های انسانی در اکثر تصاویر یا در مقابل یکدیگر در حال گفتگو هستند و یا در کنار هم قرار گرفته‌اند. پیکره‌ها همگی در کادر تصویر محبوس‌اند و در بعضی موارد، قسمتی از پیکره از کادر خارج شده است. چیدمان پیکره‌ها معمولاً در یک خط است و نظم‌قراری آنها در کادر تصویر به‌شکلی منظم و رسمی ارائه شده است. پیکره‌های انسانی که با خط و دورگیری‌های محیطی به تصویر کشیده شده‌اند، با عدم رعایت تناسب معمول و با نوعی کوتاه‌نمایی به تصویر درآمده‌اند و شخصیت‌های تصویر، عموماً بدون نمایش ویژگی‌های فردی، تنها به خاطر نوع آرایش و لباس از یکدیگر متمایز می‌شوند.

تزیینات

از دیگر ویژگی‌های خاص تصاویر این کتب باید به نقوش و تزیینات تصاویر اشاره کرد. برخلاف آثار نگارگری قدیم نقش‌مایه‌ها

چاپ سنگی در ایران اگرچه نسبت به رونق آن در ممالک اروپایی با تأخیر آغاز شد، اما کتاب‌آراییان توانستند به سرعت هنر خود را با شیوه جدید تکثیر و انتشار کتاب هماهنگ ساخته و از خصوصیات هنر سنتی و ویژگی‌های هنر عامیانه بهره بگیرند. کتاب‌آرایی دوره قاجار با از دست‌دادن حمایت‌های دربار و از میان رفتن زمینه‌های مصورسازی کتاب به شیوه قدیم - به دلیل شیوع فن چاپ - توانست با استفاده از

هنرمندان قرار داد و آنها با تجارب خود آثاری با کیفیت‌های متفاوت به‌وجود آوردند. از خصوصیات بارز این تصاویر، سادگی، صمیمیت و صراحت در بیان موضوع و محتوا است. این صراحت سبب ارتباط بی‌واسطه میان تصاویر و مخاطب شده و بی‌شک عنصر خط مناسب‌ترین ابزار بیانی برای این منظور بوده است. از طریق بررسی تصویرسازی‌های این اسناد گرانمایه می‌توان به فضاهای زیبا شناسانه آثار تصویری دوره قاجار پی برد. همچنین شیوه تصویرسازی کتاب‌های چاپ سنگی می‌تواند الهام‌بخش هنرمندان در آثار تصویرسازی معاصر جهت ارائه فضایی نو و اصیل قرار گیرد.

بوده و به نوعی رونق‌فرنگی‌سازی در تصویرگری کتاب‌های چاپ سنگی را باعث گردید. در این آثار از نظر وفاداری به انتخاب مجالس، شیوه هنرمندان قدیم سرمشق قرار داده شده است.

به واسطه نبود امکان استفاده از رنگ و به دلیل محدودیت امکانات فنی، این آثار به صورت سیاه و سفید به چاپ می‌رسیدند. بنابراین در تصویرسازی این کتاب‌ها، طراحی رونق بیشتری یافت و خط به عنوان عنصر اصلی ساختار تصاویر، امکانات مختلفی را برای ایجاد تأثیرات بصری، تیرگی - روشنی، بافت، عمق‌نمایی و نقش‌پردازی در اختیار

پی‌نوشت‌ها:

- ۱- چاپ سنگی را یک نمایش‌نامه نویس فقیر آلمانی به نام الویس سنه فلندر در سال ۱۷۹۸ میلادی اختراع کرد. در آن زمان ۲۰۰ سال از اختراع ماشین چاپ گوتنبرگ که بر اساس حروف چاپ سربی کار می‌کرد می‌گذشت و هزینه آن بسیار سرسام‌آور بود. سهولت استفاده از چاپ سنگی و امکان خلق آثار زیبای هنری با این روش به زودی همه دنیا را فرا گرفت. اختراع این روش مطابق با سال ۱۲۱۷ بوده است و هشت سال بعد به کلکته در هندوستان راه یافت. [پاکبان، دایرة‌المعارف هنر، ۱۳۷۹، ص ۴۸۸]
- ۲- تنها نسخه باقی مانده این اثر اکنون در کتابخانه ملی ایران نگهداری می‌شود.
- ۳- R.A. Binning
- ۴- محل نگهداری این نسخه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، بخش کتب چاپ سنگی است.
- ۵- در بمبئی چند چاپخانه چاپ سنگی تنها کتاب‌های فارسی را به چاپ می‌رساندند و تا زمانی که در ایران چاپ سنگی فراگیر شد، به کار خود ادامه دادند. از جمله چاپخانه نول کشور در لکنهو هندوستان، از پرکارترین چاپخانه‌ها در زمینه چاپ کتاب با موضوعات مختلف در هند بود. بنیاد گذار و سرپرست این چاپخانه برجسته‌ترین شخصیت تاریخ چاپ کتاب در هندوستان به شمار می‌آید. این چاپخانه بیش از همه آثار ادب فارسی را در سده نوزدهم و نیمه اول سده بیستم میلادی به چاپ رساند. [غروی، هنر مردم، ش ۱۰۲ و ۱۰۳، ص ۲۹-۲۸]
- ۶- محل نگهداری این اثر کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، بخش کتب چاپ سنگی است.
- ۷- در انگیزه آفرینش این قصه آورده‌اند که ناصرالدین شاه به گوش کردن قصه بسیارگرایش داشت. نقیب‌الممالک نیز همه قصه‌های فارسی چون سمک عیار، رستم‌نامه، ابومسلم‌نامه و اسکندرنامه را همراه با ترجمه رمان‌های غربی که به تازگی رواج یافته بود، برای او بارها گفته بود. اما چون گنجینه قصه‌هایش تهی شد، خود قصه‌ای ساخت و آن را امیراسلان نامدار نامید. نقیب‌الممالک، قصه را برای ناصرالدین شاه روایت می‌کرد و دخترشاه، فخرالدوله که زنی ادیب و شیفته قصه بود، پشت در خوابگاه شاه‌اشی آن را می‌نوشت [محمدی - قاینی، ۱۳۸۱، ج ۲، ص ۱۲۲]
- ۸- مترجمان در آن زمان نه تنها نام شخصیت‌ها، بلکه بیشتر عناصر داستانی را مانند فضای داستان و گفتگوها را دگرگون ساخته، ضرب‌المثل‌ها و اشعار فارسی را به این آثار می‌افزودند تا برای خوانندگان ایرانی این متون آسان فهم‌تر شود [محمدی - قاینی، تاریخ ادبیات کودکان، جلد ۴، ص ۴۲۷].

منابع و مأخذ

- آغداشلو، آیدین (۱۳۷۱)، "از خوشیها و حسرتها، فرهنگ معاصر"، تهران.
- افشار، ایرج (۲۵۲۵)، "کتابشناسی فردوسی"، ج ۲، شرکت سهامی خاص، تهران.
- افشار، ایرج (۱۳۲۷)، "فهرست کتاب‌های چاپی فارسی"، مجله راهنمای کتاب، ش ۲، ص ۲۵۶.
- اقبال قاسمی، پویا (۱۳۷۷)، "مدارس جدید در دوره قاجاریه بانیان و پیشروان"، نشر دانشگاهی، تهران.
- بابازاده، شهلا (۱۳۷۸)، "تاریخ چاپ در ایران"، انتشارات طهوری، تهران.
- پاکبان، رویین (۱۳۷۹)، "دایرة‌المعارف هنر"، فرهنگ معاصر.
- تربیت، محمدعلی (۱۳۱۲)، "تاریخ مطبوعه و مطبوعات در ایران"، مجله تعلیم و تربیت، ش ۱۱، سال چهارم، ص ۶۵۷.
- حسینی، مهدی (۱۳۷۱)، "نگارگری در دوره زند و قاجار"، فصلنامه هنر، ش ۲۲، ص ۴۹.
- ذکاء، یحیی (۱۳۵۴)، "نگاهی به نگارگری ایران در سده‌های یازدهم و سیزدهم"، انتشارات دفتر مخصوص، تهران. شاردن، ژان باتیست (۱۳۵۰)، "سیاحتنامه شاردن"، ترجمه محمد عباسی، ج ۴، انتشارات امیرکبیر، تهران.
- عنصری، جابر (۱۳۷۱/۱)، "معرفی کتب چاپ سنگی - ۵، افتخار نامه حیدری"، مجله صنعت چاپ، ش ۱۱۸، ص ۵۴.
- عنصری، جابر (۱۳۷۱/۲)، "معرفی کتب چاپ سنگی - ۷، کتاب مستطاب فارغ‌نامه"، مجله صنعت چاپ، ش ۱۲۰، ص ۴۸.
- عنصری، جابر (۱۳۷۱/۳)، "معرفی کتب چاپ سنگی - ۵، خاله سوسکه (تجلی هزل در قالب داستان)"، مجله صنعت چاپ، ش ۱۱۷، ص ۵۴.
- عنصری، جابر (۱۳۷۲)، "معرفی کتب چاپ سنگی - ۲۰، فلک ناز و خورشید آفرین"، مجله صنعت چاپ، ش ۱۲۴، ص ۵۰.
- غروی، مهدی (۱۳۵۰)، "کتاب‌های فارسی چاپ هند و تاریخچه آن"، مجله هنر مردم، ش ۱۰۲ و ۱۰۳، ص ۲۸.
- کن‌بای، شیلا ر. (۱۳۷۹)، "نقاشی ایرانی"، ترجمه مهدی حسینی، انتشارات دانشگاه هنر، تهران.
- کسروی، احمد (۱۳۷۶)، "تاریخ مشروطه ایران"، انتشارات امیرکبیر، تهران.
- گلهایگانی، حسین (۱۳۷۸)، "تاریخ چاپ و چاپخانه در ایران از ۱۰۵۰ تا ۱۳۲۰ شمسی"، نشر گلشن، تهران.
- محمدی، محمد هادی و قاینی (۱۳۸۱)، "زهره، تاریخ ادبیات ایران" (ادبیات کودکان دوره مشروطه)، ج ۲ و ۳، انتشارات چیستا، تهران.
- میناسیان، لئون (۱۳۴۶)، "نخستین کتاب چاپ شده در ایران"، مجله هنر و مردم، ش ۵۸-۵۷، ص ۷۱.
- نفیسی، سعید (۱۳۳۷)، "نخستین چاپ‌های مصور در ایران"، مجله راهنمای کتاب، ش ۳، سال اول، ص ۲۳۲.
- یاکوب پولاک، ادوارد (۱۳۶۸)، "ایران و ایرانیان"، ترجمه کیکاووس جهانگیری، انتشارات خوارزمی، تهران.